
Az ipari forradalmak társadalomra gyakorolt hatása Magyarországon*

Koncz Ibolya Katalin**

1. Ipari forradalmak

Az ipari forradalmak meghatározó szerepet töltek be az emberiség történelmében. Az élet minden területére és a társadalom minden rétegére, tagjára meghatározó hatással voltak. Mind technológiai szempontból, mind pedig a társadalmi, a gazdasági és a jogi normák alakulására tett befolyását vizsgálva figyelemre méltó a bekövetkezett fejlődés.

Az egyes országok iparának fejlődését, fejlesztését sem lehet kizárólagosan saját mikrovilágában vizsgálni, hiszen minden terület, ágazat hatással, sőt kölcsönhatással van a másokra. Megfigyelhető, hogy az előre meghatározott és következetesen betartott gazdaságpolitika a jogszabályi háttér segítségével nélkül nem tudja a kívánt eredményt elérni. Az ipar fejlődéséhez, fejlesztéséhez elengedhetetlen a technológiai tudás megszerzése és beépítése mellett a gazdasági stabilitás biztosítása, a tőke szabad áramlása, a munkaerő biztosítása. Ez pedig nem valósulhat meg az állami akarat nélkül, amely a megfelelő államszervezeti infrastrukturális háttérrel, a jogszabályi keretek között megjelenő ossztársadalmi koncepciót biztosít. A polgári állam már felelős állampolgárai felé, a jogszabályok állami garanciával bírnak, intézményesített kikényszerítő erő áll mögötte.

A társadalmak szerkezeti összetétele gyakorlatilag állandó változásnak van kitéve. Ennek oka abban rejlik, hogy a társadalom működésére hatással bíró tényezők formálják, alakítják a társadalom szerkezetét, a megváltozott viszonyoknak a leginkább megfelelőre. Az állandóan változó külső körülmények gyakorlatilag kényszerítő erőként funkcionálnak a társadalmi szerkezet alakulása szempontjából. Ilyen külső tényező lehet többek között, a háború, forradalmak, a béke időszaka, a politikai változások, a természeti adottságok, de akár természeti katasztrófák, járványok, időjárásbeli változások is, de ide kell sorolnunk a technikai, technológiai változásokat is. Ezen társadalomformáló tényezők az általuk kiváltott hatás szempontjából lehetnek átmeneti jellegűek, vagy tartósak. Átmeneti változás jellemzően akkor következik be, amikor a társadalomformáló tényező drasztikus, de gyors lefolyásúként jelentkezik. Ilyen lehet egy háború, vagy társadalmi méretű járvány. A társadalmi szerkezet szempontjából nagyobb jelentőséggel bírnak az olyan események,

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

** Intézeti tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogi Történeti Tanszék.

amelyek eredményeként a társadalom összetételében tartós változások állnak be. Ebbe a kategóriába olyan gazdasági, politikai változások sorolhatók, amelyek egy társadalom működésére nézve alapvető befolyást gyakorolnak. Jó példa lehet erre a Nyugat-Római birodalom bukását követően a barbár törzsek új irányú, a rómaihoz képest fejletlenebb gazdasági, társadalmi, közszerkezeti viszonyainak egész Európában való elterjedése. Az új fejlődési irány kialakulása, amely először a kizárólag Európára jellemző, királyságonként specifikumokat hordozó hűbériség létrejöttét idézte elő. Ezt követően ugyancsak országonként eltérő időszakban – jellemzően a 13-14. század folyamán – de azonos alapokra épülő, a hűbéri rendszert felváltó rendiség kialakulása, majd több évszázados fennállását követő felbomlása. Az államtípusok létrejötte, majd átalakulása alapvető befolyással bírt mind a társadalmi szerkezetre, mind a gazdaságra és a tulajdonviszonyok átalakulására is. Ugyancsak hasonló jelentőségű a termelési viszonyok megváltozása, amely eredményeként egy nomád vándorló életmódot folytató társadalom felhagyva a lételemét biztosító állandó vándorlással vonalszerűen körülhatárolható területen települt le, amely immár az uralkodó hatalmában volt. Ezzel a nomád legeltetést felváltotta a környezet tudatos átalakításán alapuló mezőgazdasági termelés és az istállózó állattartás. A letelepüléssel szinte párhuzamosan lehetővé vált, hogy a fejedelem – uralkodó – hatalmát a földjén élők elismerjék, vagyis megjelenek az állami hatalom csírái. Legalább ilyen hatást gyakorol rá a technikai, technológiai fejlődés is. Nem kérdés, hogy egy mezőgazdasági termelésre történő áttéréshez szüksége volt a társadalomnak olyan technikai feltételekre, amelyek alapjaiban tették lehetővé a változtatást.¹ A rendi korszak végén a gazdaság működésére legmeghatározóbb befolyást az úgynevezett ipari forradalom gyakorolta.²

Az ipari forradalmak tekintetében általában négy elkülöníthető szakasz jelent meg. Az első, a mindenki által ismert, úgynevezett klasszikus ipari forradalom, amely Európa szerte a 17-18 századra tehető³ A második ipari forradalom a 19. század utolsó negyedében, illetve a

¹ Talán az első ilyen jellegű változást a pattintott kőkorszakban, a neolit időszakban, valamint a vas megjelenése és eszközkénti használatában határozhatjuk meg. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy önálló történelmi korszakként tekinthetünk a vaskultúra elterjedésére, amelyet „vaskornak” nevezünk. A vaskort megelőzi az úgynevezett bronzkor, ez azonban a jelenlegi ismeretek alapján nem eredményezett olyan gazdasági- társadalmi változásokat, mint a vaskor, hiszen Európában hozzájárul, a hellenisztikus, illetve római kultúrák kialakulásához. A Nyugat-Római birodalom bukását követően a mezőgazdaságban jelent meg a kettő-, illetve háromnyomásos földművelés, a vaseke elterjedése, stb.

² Az ipari forradalom fogalom szintű meghatározása nehézkes, hiszen gyakorlatilag egy, a gazdaságban végbemenő olyan folyamatról van szó, amely a gazdaság működésének gyökeres átalakítását eredményezi. Az első ipari forradalom Angliából indult ki a XVIII. század második felében. Végbemenetelének pontos időtartama nehezen határozható meg ennek legfőbb oka, hogy Angliából terjedt át, elsősorban Nyugat-Európa más államaiba, s majd ezt követően tovább. Hatása az egész világon érezhető. Lezárása a XIX.:század második felére tehető. Alapját az ipari fejlődést alapjaiban megváltoztató találmányok adják, ilyen többek között, James Watt, 1765-ös gőzgépe; Robert Fulton, 1807-es gőzhajója, vagy George Stephenson, 1814-es gőzmozdonya. Ezen találmányok a kézműves termeléstől, a gyáripari tömegtermelés kialakulásához teremtették meg a technikai feltételeket, kialakul az ipari kapitalizmus.

³ Klasszikus ipari forradalomnak tekintették az iparban végbemenő azon változást, amelyben a kézművesipart fokozatosan felváltotta a tömegtermelés kezdetben a manufaktúrák létrejöttével, majd pedig a gyáripar kialakulásával. Európában a kiindulópontként Angliát jelölik meg, ahol a mezőgazdaság átalakulásával kialakult a tőke felhalmozódása, amely az egyik legfontosabb feltétele volt az ipari forradalom kialakulásának. Ez a rendi rendszerek felszámolásával járt, amelyet Európa több államában is a polgári forradalmak útján valósítottak meg. Elsők között textiliparban fedezhető fel a gyáripar kialakulása. Számos találmánynak köszönhetően láncreakció alakult ki, egyik ágazat húzta magával a másikat. Ebből következnek a társadalmi változások. In: Mózes Mihály: *Az ipari forradalmak kora* (Második javított kiadás) IKVA Kiadó Bp. 1990. 24-25.o.

20. század első évtizedeiben jelent meg.⁴ A harmadik ipari forradalom⁵ lényegében a 20. század második felében zajlott le, míg az úgynevezett negyedik ipari forradalom⁶ vagy ipar 4.0 (napjainkban) már napjainkat érinti.

A társadalmat tekintve azt figyelhetjük meg, hogy a gépek már nem támogatják az emberek munkáját, hanem fokozatosan átveszik azt. Ezt leginkább az autóipar automatizálásában láthatjuk. Ennek a munkaügyi hatása, hogy egyre csökkenni fog a termelésben a foglalkoztatottak száma. Ez a mesterséges intelligenciák fejlődésével nem csak a kétkézi munkásokat érinti, hanem a szellemi foglalkozású munkavállalókat is. Ezen változások következményeit a jelen pillanatban csak megjósolni tudjuk. Ezért nehéz feladat a jogalkotóknak – akár munkaügyi szempontból is – lépést tartani a mindennapos innovációkkal. Ez egy sokrétű és szerteágazó jelenség, amely még rengeteg társadalomtudománnyal foglalkozó kutatás témája lehet.

Magyarországon sajnálatos módon elmaradottabb gazdasági struktúrával érkezett a modern gazdaság kialakulásához, a polgárosodás, az iparosodás küszöbére, mint akár a nyugat-európai, akár a közép-európai régióba tartozó országok. Többször hangoztatják, hogy bizonyos körülmények között a lemaradók eredményesebben, gyorsabban, látványosabban tudnak fejlődni, mint az élbolyban lévők, hiszen az elsők által kidolgozott, kifejlesztett technológiákat gyorsabban interpretálják, ezzel egyes fejlődési fázisokat képesek átlépni, így sereghajtóból akár az élmezőnybe kerülhetnek. Természetesen amennyi előny egy ilyen esetben felsorolhat, legalább annyi hátrányt is észrevesznek a kutatók és a szakemberek. Hiszen az egyes fejlődési fázisok kihagyása, átugrása valószínűleg rövidtávon látványos eredményeket hozhatnak technológiai, esetleg még gazdasági szinten is, azonban

⁴ Az elsőhöz képest inkább minőségi változás figyelhető meg, hiszen új energiaforrások, új iparágak jelentek meg, többek között a villamos ipar és a vegyipar. Megjelent a tömegtermelés azon fázisa, amikor a dinamikusság, gyorsaság elősegítésére már fokozatosan kiváltották az emberi munkaerőt, megjelentek a futószalagok, ahol már egy teremnyi gép felügyeletére egy-két munkásra volt csak szükség. Az ipar szerkezetének átalakulása a gazdasági hatások következtében valósulhatott meg. Megjelentek a részvények, a tőke már ebben az új formájában volt jelen a piacon. Ennek hatására megjelentek az első részvénytársaságok, amelyek az USA-ban alakultak ki. Új üzemszervezeti formák keletkezése is megfigyelhető, ilyenek a monopólium, kartell, szindikátus, konzern és tröszt valamint a ma is használatos holding. Az előrehaladás elmaradhatatlan következményeit a társadalom átalakulásában is nyomon követhetjük. Az egészségügyben bekövetkezett felfedezések és újítások hatására a népesség növekedése ugrásszerű volt. Csökkent a halálozások száma és az átlag életkor is tovább növekedett. Ennek következménye az urbanizáció volt, amely az első ipari forradalomhoz képest még inkább dominánsabb. Már megjelentek az igazi metropoliszok, a több milliós lélekszámú városok alakultak. Megjelent a tömegközlekedés és kialakult a nagyvárosi életmód. Szerkezetüket és szerepüket tekintve is haladás figyelhető meg. A nagyvárosok új szerepe lett az igazgatás és a kereskedelem. Szerkezetében elkülönülten láthatjuk az ipari negyedeket, lakóövezeteket és az elővárosi övezeteket.

⁵ Kezdetre a második világháború lezáró évektől számítható. A nyertes országok a vesztesektől szereztek meg, lényegében elsősorban a német, fejlesztéseket, a világháború során a központi hatalmaktól elmenekült tudósok, kutatók, szakemberek tudásukat, képességeiket a szövetségeseknek felajánlva segítették elő a fejlődését. Lényegében megalapozták a napjainkban is zajló „ipar 4.0-nak” is nevezett negyedik forradalmat. Az elektronikai ipar innovációit, a számítástechnika elterjedését, programozható vezérlők megjelenését, valamint az internet és a telekommunikációs eszközök általánossá tételét foglalja össze. A teljes gazdasági folyamatot számítógépes tervezés, vezérlés, ellenőrzés jellemez. A társadalomra tett hatásait nem érdemes önállóan vizsgálni, hiszen ez a változás inkább egy átmenetet képez a negyedik ipari forradalomba.

⁶ A gyártóiparban használt technológiák és az informatikai eszközök együttes használata jelenik meg. Jellemzi a dolgok „okossá” tétele, amely nem jelent mást, mint a tárgyak összekötését az információs hálózatokkal. Abonyi János - Mislivetz Ferenc: *Hálózatok metszéspontjain – A negyedik ipari forradalom társadalmi kihívásai* Savaria University Press Kőszeg-Szombathely 2016. 15. o.

a társadalmat, a politikai felépítményeket globálisan vizsgálva észrevehető a specifikációk eltűnése, az aszinkronitás kialakulása.

Hazánkban a modern iparosodás feltételeinek megindulása a 19. század első felére tehető, de a nagyipar igazi fellendülésére a század harmadik harmadáig várni kellett. A 19-20. század során a korabeli szakemberek a gazdaság elméleti irányvonalak mentén a kialakított jogi normák felhasználásával valósították meg a gazdasági fejlődés irányvonalát, gyakorlati megvalósulását. Magyarországon az 1848-as forradalomnak köszönhetően az országgyűlés elfogadta azok az elengedhetetlen törvényeket, amelyek a rendi monarchiából átvezettek a polgári monarchiába, és utat nyitottak az ipari, technikai fejlődés elé.⁷ Az áprilisi törvényeket két jelentős csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak azon rendelkezések, amelyek a fennálló állam berendezkedést változtatták meg.⁸ A másik csoportba sorolhatók a társadalmi rend megváltozását elősegítő jogi normák.⁹ Az új, polgári típusú gazdaság előmozdítását segítő törvények.¹⁰

Ezen rendelkezésekkel végleg elhárították a legsúlyosabb gátakat a kapitalista fejlődés útjából, és lehetőséget teremtettek az ország polgári fejlődése irányába. A szabadságharc bukását követő évtizedek központi politikájának következtében még jobban megmerevítették Magyarországon a kapitalista fejlődés egyoldalú és torz vonásait, úgymint a mezőgazdaság határozott porosz utas fejlődését, az ipar tudatos elmaradottságának fenntartását, és hosszú időre meghatározták az ország gazdasági függőségét a modernebb ipari tartományoktól (Ausztria, Csehország).

A Magyarországon jelentős időbeli asszinkronitással megvalósult ipari forradalom, döntő szakaszában – 1870-1900 évek között – a nyugat-európai fejlődéstől eltérően a gyári munkásság tömege az összlakosság arányához viszonyítva nem szélesült ki jelentősen. Ez jellemzően a gyáripar fejlődésének korlátozottságában¹¹, a nagyipar jellemzően egyoldalú fejlődéséből, az élelmiszeripar sajátosságosan vezető szerepéből és a textilipar szinte teljes hiányából következett.

Az így kialakult helyzetet súlyosbította az ipar által igényelt munkásság sajátos szakmai összetétele is. Hiszen a húzóágazatként megjelenő élelmiszeripar és annak különböző ágazatai, területei jellemzően napszámos-segédmunkást igényeltek.¹² Ennek egyik

⁷ Léderer Emma megfogalmazásában: „Az ipar kapitalizálódását illetően a 48-as forradalom adta meg a lökést a teljes kibontakozás számára. Léderer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*, Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1952., 8.o,

⁸ Corpus Juris Hungarici (szerk: Márkus Dezső) Milleniumi kiadás Budapest Franklin társulat (továbbiakban: CIH) CIH 1848. évi III. törvénycikk; CIH 1848. évi IV. törvénycikk; CIH 1848. évi V. törvénycikk; CIH 1848. évi VI. törvénycikk; CIH 1848. évi VII. törvénycikk; CIH 1848. évi XVI. törvénycikk; CIH 1848. évi XVII. törvénycikk; CIH 1848. évi XXIII. törvénycikk; CIH 1848. évi XXIV. törvénycikk; CIH 1848. évi XXV. törvénycikk; CIH 1848. évi XXVI. törvénycikk; CIH 1848. évi XXVII. törvénycikk; CIH 1848. évi XXVIII. törvénycikk; CIH 1848. évi XXXI. törvénycikk; CIH 1848. évi XXXII. törvénycikk

⁹ CIH 1848. évi VIII. törvénycikk a köztelherviselésről; CIH 1848. évi IX. törvénycikk az úrbéres szolgáltatások megszüntetéséről, CIH 1848. évi X. törvénycikk a földterületek rendezéséről; CIH 1848. évi XI. törvénycikk az úriszék eltörléséről; CIH 1848. évi XIII. törvénycikk az egyházi tized eltörléséről; CIH 1848. évi XV. törvénycikk az ősiség eltörléséről

¹⁰ CIH 1848. évi XII. törvénycikk a földbirtokosok kártalanítása az úrbéres földek elvesztéséért; CIH 1848. évi XIV. törvénycikk hitelintézetek felállítása, CIH 1848. évi XXX. törvénycikk a vasútépítés és folyamszabályozás tervéről

¹¹ Gondoljunk itt arra, hogy 1872-ig hazánkban a céhek fennmaradtak, mellettük a manufaktúrák még ha ki is alakultak, de társadalmi rétegződés tekintetében dominanciára nem jutottak, valamint a harmadik fejlődési elemnek nevezett gyáripar az Osztrák-Magyar Monarchia sajátos gazdaság-földrajzi helyzete miatt teljesen háttérbe szorult.

¹² Gondoljunk az élelmiszeriparon belül az egyik domináns ágazatra, a malomiparra. Egy jelentősebb kapacitású malmot néhány szakképzett molnár és gépész és több napszámos tudott üzemben tartani.

kiemelkedő oka, hogy a hazai élelmiszeripari üzemeknek csak mintegy 60 %-a dolgozott folyamatosan, azaz egész éven át.¹³ Hangsúlyozandó, hogy a statisztikai táblák készítői tovább árnyalták a képet és még többre tették az idényjellegű gyárak számát, mert az állandóan, egész évben dolgozó gyárakhoz csak azokat sorolták, amelyek a rendes munkásaikat nem bocsátották el.

Megfigyelhető tehát, hogy az 1890-es évekre a gyáripar agrárnépességet felszívó hatása elenyésző volt.¹⁴

Ez érthetővé teszi számunkra, hogy a nyugat-európai értelemben vett klasszikus gyárhoz kötött nagyüzemi munkásréteg kialakulását hazánkban nemcsak az élelmiszeripar – ezen belül is jellemzően a malomipar – egyoldalú fejlődése, hanem ebből következően az állandó működést nem igénylő ágazatok fejlődése okozta.

2. Magyar mezőgazdasági ipari réteg

A nyugat-európai országokhoz képest hazánkban létrejött egy teljesen egyedi jellemzőkkel bíró társadalmi réteg, mégpedig a mezőgazdasági ipari réteg. Kialakulások okainak tekinthető egyrészt a legtöbb munkát igénylő mezőgazdasági munkafolyamatok gépesítése, másrészt a részesművelés lehetőségének fokozatos háttérbe szorulása, harmadrészt a falusi szegényebb rétegek állattartási lehetőségeinek csökkenése. Ezért az ebbe a körbe tartozók igyekeztek a feltörekvő ipari tevékenységet végző társaságoknál legalább idényjelleggel elhelyezkedni, segédmunkásként, ipari napszámosként dolgozni. Azon időszakban, amikor az ipari vállalatok elbocsátották embereiket, azok kénytelenek voltak a mezőgazdasági tevékenységekhez visszafordulva megélhetést keresni. Ellenben tömegével jelent meg ennek az ellenkezője is, amikor a tavaszi munkák kezdetével, vagy aratás idején sokan elhagyták gyári helyeiket és visszamentek falujukba, visszatértek a mezőgazdasági munkákhoz. Ennek oka abban is kereshető, hogy a magyar klasszikus nagybirtokokon az iparosítás, a technikai fejlődés térnyerése lassan, nehézkesen haladt. Így továbbra is szükség volt az idénymunkásokra, akik ennek következtében nehezen szakadtak el véglegesen a mezőgazdaságtól.

Tovább vizsgálva a társadalmi tagozódás átrendeződését figyelemmel kell lennünk arra a tényre is, miszerint az ipari munkásság számának jelentős növekedést akadályozta hazánkban az egy-két holdas törpebirtokok elterjedése. Hiszen az ilyen birtokok tulajdonosai, ezeken élők életminősége lényegében közelített a mélyszegénységben élőkéhez, mert megélhetésüket nem biztosította a földbirtokuk nagyságából adódó terméshozam. Emellett azonban a földbirtokot magára nem hagyhatták, tehát kiemelt kötöttséget jelentett az itt élők esetében, hogy nem tudtak szabadon az ipari fejlődés szolgálatába állni, gyári munkát végezni.

Ugyancsak meghatározó problémaként jelentkezett az a gazdaságföldrajzi kép is, amely szerint hazánkban az alakuló gyáripar területileg egyoldalúan helyezkedett el. Jellemzően Budapesten kezdett kialakulni és fejlődni, valamint néhány vidéki nagyváros büszkélkedhetett néhány ipari létesítménnyel.

Bár egyes vidéki nagyvárosok lakosságszáma jelentősen növekedett, fejlődésüket jellemzően a kereskedelemnek, vagy a mezőgazdasági munkásság sajátos összpontosulásának köszönhették. Az ipari forradalom, a technikai vívmányok gyakorlati

Ugyancsak idénymunkás napszámosokat alkalmaztak a hazai cukorgyárak és a szeszipari vállalatok is.

¹³ Az 1901. évben a *Magyar Korona Országában fennállott gyárak üzemei és munkásstatisztikája*. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Bp. 1903. 84.o.

¹⁴ Ezt hangsúlyozta Szentmiklóssy Lajos is. Szentmiklóssy Lajos: *A magyar agrárkérdéshez*. Gondolat könyvtár, Budapest, 1937.

alkalmazásának elterjedése vidéken lassan, nehézkesen haladt. Ez alól azon városok képezték a kivételt, amelyekbe a központi kormányzat döntése értelmében tudatosan megvalósították a telepített vas-gépipart. Ez a jellemző különbség a társadalmi rétegek közötti domináns eltéréssel is érzékeltethető. Míg a Székesfővárosban és néhány ipari központban a bányászok, és többnyire vas- és gépipari szakmunkások dolgoztak, addig a vidéken az élelmiszeriparban, építőanyag iparban a már említett tanulatlan, képzetlen idénymunkás, napszámos volt a jellemző.¹⁵

3. Iparban foglalkoztatott gyermekek

Az ipari forradalom minden országban, így hazánkban is egyre nagyobb teret engedett a gyermekmunkának. Elsődlegesen a tanoncok, azaz a minimális képzettséggel rendelkező fiatalok ábrázolják ezt, hiszen Magyarországon a dualizmus első évtizedében még virágzott az a céhes ipar, amely munkát biztosított számukra. A tanoncok száma 1885-ben más 61.449 fő volt.¹⁶ Még 1891-ben is a statisztikai adatok tanúsága szerint a tanoncképzés jellemzően a kisiparra hárult. 100 segédre vidéke 63,6, míg Budapesten 29,4 tanonc jutott.¹⁷ A tanoncok képzésük kezdeti szakaszában jellemzően a gyermekmunkások szerepét töltötték be, később, szakmai fejlődésük során lettek kedvezőbbek munkafeltételeik. A nagyarányú szakmunkás hiány miatt a dualizmus kezdeti évtizedeiben jelentős szerepet, számbeli arányt töltöttek be a tanoncok.¹⁸ A mai fogalmaink szerint is gyermekkorúak iparban való foglalkoztatottsága a következő képet mutatja. Ahogy az iparilag fejlett országokban, úgy hazánkban is jelentős szerepet játszottak. Hazánkban jellemzően az élelmiszer iparban, valamint a vegyipar egyes területein – például a gyufa- és dohánygyárakban – a nyomdaiparban, és jelentéktelenebb számban, de megjelentek a bányászatban is. Az 1870. évi népszámlálásról készült statisztikai táblák még nem tartalmazzák számukat, az 1881. évi népszámlálási adatok sem adnak támpontot. Ezért más statisztikai források adatait kell elfogadni. Eszerint 1866-ban a bányászatban és kohászatban foglalkoztatott közel 41.000 munkásból 5.400 volt gyermekkorú, amely a dolgozók 13, 17 %-t tette ki¹⁹. Ez az arányszám 1885-re 7,38 %-ra csökkent.²⁰ Bár a századfordulón, amikor a textilipar ugrásszerű fejlődésnek indult hazánkban ismét megszorodott a gyermekmunkát végzők száma²¹, mégis statisztikai elemzések alapján a nyugati országokban kialakult gyakorlattól eltérően nálunk elenyészőnek mondható a gyermekek munkáltatása.

¹⁵ Ezt ábrázolta Freund Gyula a Munkaviszonyok Délmagyarországon című 1907-ben megjelent tanulmányában. „Torontál. ... az ország harmadik megyéje ... Itt is, mint a többi magyar vármegyékben malmok, téglagyárak, szeszgyárak és fűrésztelepek képviselik majdnem kizárólag az ipart.” Freund Gyula: Munkaviszonyok Délmagyarországon in: *Szocializmus. Szociáldemokrata folyóirat*. Szerk: Garami Ernő 1907., 238.o.

¹⁶ *Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Hivatalos statisztikai közlemények.* összeállította: Jekelfalussy József Athenaeum társulat könyvnyomdája, Budapest, 1886. 21.o.

¹⁷ *Magyar Statisztikai Évkönyv 1885-1911.* kiadja: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Budapest, 1894-1948. (továbbiakban: OMKSH) 1893. II. 35-39.o.

¹⁸ Lásd *u.o.* 35-39.o.

¹⁹ Sajnos 1866-ra vonatkozó adatokat csak másodlagos forrás alapján tudom feldolgozni, hiszen 1866. és 1867. évben a kiegyezéssel kapcsolatos munkák miatt népszámlálást nem végeztek. Az általam feldolgozott adatokat Lackó Miklós közölte a „Gyári munkásság összetételéről az ipari forradalom időszakában” című tanulmányában. In: *Századok* 1960. 614.o.

²⁰ Az iparban dolgozók összlétszáma közel 550.482 fő volt, akik közül 40.654-en voltak kiskorúak. Jekelfalussy: *i.m.* 14.o.

²¹ 1900-ban a 16 éven alul gyermekmunkások számaránya 3-4 % volt a gyáriparban. *OMKSH 1905.* IV. 24.o.

4. Nők a munka világában

A polgárosodás kezdeti évtizedeiben nem jelent meg külön szabályozandó szempontként a nemek közti különbség, a nőkre vonatkozó külön jogi norma. Ennek alapvető oka a rendi korszak felfogásában keresendő, amikor a különböző társadalmi rétegekhez tartozó nőkkel szemben társadalmi elvárás is eltérő volt. nemes nő munkavégzését nem nézték jó szemmel, nekik otthon a család tűzhely mellett volt a helyük. Hazánkban a polgárság társadalmi rétege az összlakosság számához viszonyítva elenyésző volt, de az ő esetükben sem volt jellemző a munkavégzés. Esetleg a családi vállalkozásokban jelentek meg a nők, mint kisegítők. A társadalom tömegét alkotó paraszti, jobbágyi rétegeknél volt természetes a női munkavégzés, ebben az esetben viszont állami szabályozás nem jelent meg. Érvényesült az az elv, miszerint az uralkodó – országos jog egyik alkotója – nem szól bele a földesúr-jobbágy viszonyába.

A polgári korszakban a társadalom szerkezeti, és a tulajdonviszonyok domináns átalakulása miatt egyre nagyobb szükség lett az állami szabályozásra. Hazánkban 1872-ben szüntették meg véglegesen a céheket²² és lényegében egy fejlődési szakaszt átugorva, a manufaktúrák helyett a modern üzemek és gyárak jelentek meg. 1875-ben fogadták el a kereskedelmi törvényt²³, amellyel a gazdasági társaságok alakulását, működését szabályozták, valamint a kereskedelemben dolgozókra tartalmazott rendelkezéseket. Itt jelent meg először jogszabályi szinten, hogy ha az iparos, vagy kereskedő meghalt, akkor özvegye továbbra is folytathatta a tevékenységet, ha maga mellett szakembert alkalmazott. 1876-ban már a cselédekre és a mezőgazdasági dolgozókra vonatkozó jogszabályt²⁴ fogadott el az országgyűlés, amely szerint, ha a cseléd férjhez ment, kizárólag férje engedélyével szolgálhatott tovább.²⁵ Külön ki kell emelni az 1884. évi első ipartörvényt²⁶, amely az iparban dolgozó nők tekintetében tartalmazott rendelkezést. Ekkor mondták ki először, hogy „nők szülés után négy hétig szerződésileg kötelezett munkájuk teljesítése alól a szerződés megszűnése nélkül felmentetnek”²⁷. Ezt követően már csak a századfordulót követően jelentek olyan jogszabályok, amelyek a nőkre kedvezőbb szabályokat tartalmaztak. Ki kell emelni az 1908. évi LIII. törvénycikket²⁸, amelynek értelmében a tíz főnél több munkást foglalkoztató vállalatoknál az összes nőt eltiltotta az éjszakai munkavégzéstől. A nők között sem koruk, sem beosztásuk szerint nem lehetett különbséget tenni. A törvény értelmében biztosítani kellett számukra este tíz és reggel öt óra között a legalább tizenegyórás munkaszünetet.²⁹ Sajnálatos módon azonban ez a rendelkezés kizárólag az iparban foglalkoztatottakra vonatkozott, a házi cselédekre és a mezőgazdasági munkásokra nem. Ugyancsak sajnálatos az a tény, hogy a törvényben találunk több olyan kivételt, amely

²² CIH 1872. évi VIII. törvénycikk

²³ CIH 1875. évi XXXVII. törvénycikk

²⁴ CIH 1876. évi XIII. törvénycikk

²⁵ A cselédekre és mezőgazdasági munkásokra vonatkozó újabb törvény már a 20. század elején jelent meg, az 1907. évi XLV. törvény.

²⁶ CIH 1884. évi XVII. törvénycikk

²⁷ CIH 1884. évi XVII. törvénycikk 116.§.

²⁸ Hangsúlyozandó, hogy a törvény elfogadásának alapja az 1906. évben megkötött berni egyezmény volt. 1906. szeptember 26-án Bernbe hívták össze a munkásvédelmi konferenciát, amely több évi diplomáciai egyeztetésnek köszönhetően elfogadta a nők éjjeli munkájának a tilalmát. Az egyezményhez hazánk is csatlakozott.

²⁹ Ennek végrehajtására született meg az 1911. évi XIX. törvénycikk az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról. A jogalkotó felismerte, hogy a nők fizikai munkabírása a férfiakéval nem összeegyeztethető és a családban, a háztartásban, a gyermekgondozásban is helyt kell állniuk. Emiatt szükségesnek látták az állami beavatkozást, amely azonban a munkaadók ellenállását váltotta ki, mert sérelmezve látták a szerződési szabadság elvét.

alapján a nőknek mégiscsak kellett éjszakai is dolgozniuk.³⁰ Az 1928. évi V. törvénycikk hatályon kívül helyezte az 1911. évi XIX. törvénycikket, de továbbra is tiltotta a nők éjszakai munkáját, ezzel egyidejűleg tovább növelte a nők védelmét a munka világában. A várandós és gyermekágyas nőkre vonatkozó újabb előírásokkal erősítette a nők munkahelymegtartását és a gyermekvállalást.³¹ A 20. századi jogalkotás előremutató eredményének tekinthető, hogy az I. partörvénnyel szemben az úgynevezett szülési szabadságot hat hétre emelte fel, amely időszakot, ha szükséges volt még négy héttel meg lehetett hosszabbítani. A törvény kimondta ugyan, hogy az szülési szabadság időszakában is fennmaradt a kismama munkaviszonya, azonban bérfizetésre kizárólag csak akkor számíthatott, ha erről a munkaadóval előzetesen írásban megállapodott.³² Amennyiben a munkaszerződés nem tartalmazta a bérfizetés kikötését, valószínűsíthető, hogy a kismama anyagi helyzete, kényszere miatt inkább visszament dolgozni és nem élt a törvény által biztosított kedvezménnyel. A 20. század első harmadának végéig kellett várni arra a törvényre, amelynek személyi hatálya az országban az összes dolgozóra, alkalmazottra kiterjedt. Ennek értelmében 1937-ben vezették be egységesen a nyolc órás munkanapot.³³ A nők munkavállalása tekintetében a következő jogszabály a második világháború után jelent meg. Lényege, hogy bevezette a gyermekgondozási segély rendszerét.³⁴

A nők esetében a munka nem csak pénzkeresést jelent. Minden korszakban bizonyos társadalmi szint felett nem volt kérdés, hogy a nő dolgozzon-e. A pénzért történő munkavégzés gazdasági kényszer, amely a nőket is sújtja, mindamellett, hogy pénzkeresés mellett elvárás a család gondozása, a háztartás vezetése. A nők minden korszakban kivették részüket a munkából. A 19. század végén a 20. század elején Európában és ezzel együtt Magyarországon is a nők közül kevesen dolgoztak munkahelyen fizetésért, leginkább családjukkal foglalkoztak. Ezt azonban csak a módosabb családok teheték meg. „Ebben az időszakban a fejlett ipari országokban 20-30 %, Magyarországon 18-25 %-ra volt tehető a női fizetett munka. Általában a hajadon nők nagyobb arányban tették ki a munkát vállalók

³⁰ 1911. évi XIX. törvény 2. §.: „A nőalkalmazottak éjjeli munkaszünetére vonatkozó rendelkezés nem vonatkozik: a) a mezőgazdasági és erdei termelésre, az állattenyésztésre, a halászatra, a kert- és szőlőművelésre, a selymeszetre és méhészetre; b) az oly üzemekre, melyekben csak a vállalkozó családtagjai foglalkoznak; c) a vendéglőkre, kávéházakra és más oly üzletekre, amelyek elelmi cikkeket az üzletben való elfogyasztásra állítanak elő és szolgáltatnak ki és végül d) a vasúti és hajózási vállalatoknak, úgyszintén az állami posta-, táviró- és távbeszélő-intézetnek igazgatására és forgalmi üzemére.”

³¹ 1928. évi V. törvénycikk 8. §. „Nőt a szülést követő hat hét alatt nem szabad foglalkoztatni. Ha pedig a nő hatósági orvosnak (tisztí, községi, vagy körorvosnak), avagy munkásbiztosító pénztári (bányatárspénztári) orvosnak, közfogalmú vasutaknál a vasúti orvosnak a bizonyítványával igazolja, hogy a terhesség vagy szülés következtében oly beteg, hogy munkába nem állhat, a szolgálati viszonyból folyó kötelességei teljesítését a hat hetet követő további négy héten át megtagadhatja. A munkaviszony az alatt az idő alatt is fenn áll, amely alatt a nő a munkaadó részére munkát nem végez, de erre az időre a munkaadó bért csak abban az esetben köteles fizetni, ha a bérfizetési kötelezettséget a szolgálati szerződés erre az időre kifejezetten megállapítja.”

³² A munkaszerződés tekintetében már a 20. század elején is elfogadott volt, hogy teoretice egyenlő felek – munkadó és munkavállaló – kötnék egymással szerződést, practice a munkavállaló sokszor szerződés-kötési kényszerben van, egyszerűen azért, hogy meg tudjon élni. Jelen esetben a nők többségének egyrészt jellemzően nem volt ismerete a törvény ezen kikötéséről, másrészt nem volt szerződés-kötési ereje, hogy azt érvényesíthesse a szerződésében. Tehát a jogalkotói akarat itt nem valósult meg maradéktalanul.

³³ CIH 1937. évi XXI. törvénycikk

³⁴ 3/1967. (I.29.) sz. Korm. Rend. – Családtámogatási rendszer keretén belül hozták létre. Minden kismamának alanyi jogon járt, a gyermek három éves koráig havi rendszerességgel utalt támogatás úgy, hogy közben a kismama munkaviszonya megmaradt. Bevezetésének legfontosabb oka a születések kevés száma, valamint a létrejött munkaerő felesleg átmeneti megoldása volt.

számát. Legaktívabbak a 15-19 évesek voltak, de a 20. század közepétől már az életkor kitolódott 20-25 évesre.³⁵

Ennek oka a feleséggé válásban és a gyermekvállalásban keresendő. Javult a családi élet minősége, az orvostudomány fejlődésével csökkent a gyermekhalandóság és ez a középosztályban megteremtette, hogy a feleség kezdett egyenrangúvá válni a férjéhez. A 20. századtól kezdődően a férjhezmenetel ideje, a gyermekvállalás egyre későbbre tolódik a nők életében. Ehhez hozzájárult a háború veszteségei miatti férfi munkaerő hiánya is. Ebben a korszakban nőtt a nők politikai-közéleti aktivitása is. Az első világháborút követően a 20-as évektől Magyarország társadalmi rétegeit az alábbiakban tudjuk felrajzolni. Az első volt a gazdasági és társadalmi elit, ahova a történeti arisztokrácia, az egyházi és a katonai vezető réteg, valamint politikai kormányzó réteg, valamint a gazdasági nagypolgárság tartozott. A második az úgynevezett úri középosztály, amelyhez tartoztak a vezető köztisztviselők, polgári és értelmiségi csoportok. Harmadikként lehet meghatározni a kispolgárság, parasztság, az iparosok, kereskedők, altisztek és a birtokos parasztok rétegét. A legalsó szegmenshez az úgynevezett agrárproletariátus és a városi munkásság tartozott. Ezekből a rétegekből a „városi munkásság volt a korszak második legnépesebb társadalmi csoportja, akik az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak voltak.”³⁶ Ebből a rétegből kikerülő fiatal nők jellemző kereső foglalkozása a házi cselédi munka volt. Már a tevékenység jellegéből is adódik, hogy jellemzően a nagyvárosokban, közülük is elsősorban Budapesten találtak maguknak munkát, amellyel így erősítették a városokba vándorló falusi tömegek számát.³⁷

Az 1900-as évek közepétől a Kádár-korszakban egyre nagyobb hangsúlyt kapott a férfiak és nők egyforma bánásmód hirdetése és támogatták a nők munkába állását. Tovább nőtt a falvakból városokba történő bevándorlás, de az addigi hagyományos női munkakereseti lehetőségeket (mosónő, cseléd, takarítónő) felváltotta a fizikai munkát végző női szerep a gyárakban, nagyüzemekben. Bár minden szinten hirdették azt az elvet, hogy a férfi és a nő munkája között nincs különbség, mégis a nők keresete a férfiaké alatt maradt.

A szocializmus egyik célkitűzése a teljeskörű foglalkoztatottság, melynek egyik megvalósíthatósági eszköze a közveszélyes munkakerülés büntetése³⁸ volt, mely a nőket sem kímélte. A közveszélyes munkakerülés büntetését az 1989. évi XXIII. törvény hatályon kívül helyezte. 1969-ben a politikus Dabronáki Gyula³⁹ a munkásnők helyzetéről így

³⁵ Gyáni Gábor: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon In: *Rubicon* 2009/4. szám

³⁶ Gyáni Gábor-Kövéry György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 336. o.

³⁷ „A Horthy-korban a budapesti kereső nők egynegyede, utóbb egyötöde dolgozott házicselédként, és arányukat alig múlta felül az ipari nőnépesség részesedése. ... 1930-as adatok tanúsága szerint az ország cselédségének csupán egyötöde helyezkedett el helyben (abban a helységben, ahol született), ám közel a harmada megyéjének határai között bolyongva keresett magának máshol munkát, és több mint a harmaduk (38,6 %) egyenesen más megyében kötött ki. Mindenekelőtt a Budapestre tartó cselédlányok növelték meg tetemes módon az utóbbiak számát, hiszen (1927-es adatok tükrében) a fővárosban szolgáló nőcselédek legalább háromötöde érkezett Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye határain túlról. ... Összekötő kapocs volt tehát a házicseléd munka a vidék és a város, ezen belül a falu és a főváros között, hiszen a cselédek az átmenetileg, legfőljebb néhány évig úzött kereső munkájukat befejezve rendszerint visszatértek eredeti lak- és szülőhelyükre. ... Ezért is olyan ritka a nőcselédek között a feleség: 85 %-uk volt hajadon és mindössze 6 %-uk élt házasságban 1930-ban.” Gyáni-Kövéry: i.m. 338. o.

³⁸ Először az 1913. évi XXI. törvénycikk fogalmazta meg a közveszélyes munkakerülést, mint büntetendő cselekményt, később 1978-ban a Büntető Törvénykönyv is rendelkezett róla. 1978. évi IV. törvény Büntető Törvénykönyv 266. §. Közveszélyes munkakerülés.

³⁹ Dabronáki Gyula (Bp., 1916. júl. 6. – Bp., 1984. szept. 25.): 1957-ben miniszterhelyettesé nevezték

nyilatkozott: „a nők férfias, sokszor nagyon férfias munkát végeznek – de nők maradnak”. „A szocialista időszakban, elsősorban az 1950-es években a dolgozó nőkre vonatkozó propaganda előszeretettel jelenítette meg példaképekként a férfi foglalkozásokban dolgozó nőket a sajtóban, filmekben. A nők teljesen egyenjogúak a férfiakkal és a „munka frontján” is azonos teljesítményre képesek – ezt jelenítették meg szimbolikusan a traktoros lányok.”⁴⁰

És merre tartunk a 21. században? Már társadalmilag elfogadottá, természetessé, sőt szinte kötelezővé vált, hogy a nők is dolgoznak. A nők jelképévé vált a karrierépítés. Sok ambiciózus nő a férfiakéhoz hasonló, sikeres pályafutásra vágyik. Ellenben ezzel párhuzamosan ismét megjelenik az nő, aki már ismét szinte kizárólag a családjának kíván élni, a gyermekneveléssel foglalkozni, az otthoni munkában akar kiteljesedni. Talán azért tarthatjuk jelen világunkat csodának, mert a technikai, technológia fejlesztések, a gazdasági fejlődés, a társadalmi elvárások kompromisszum képessége lehetővé teszi minden egyes ember számára, hogy maga határozza meg jövőjét, az ahhoz vezető utat, és előítéletektől mentesen élje azt. Természetesen nem állíthatjuk, hogy elérkezett a tökéletes világ. Az ember, az emberiség azért juthatott el idáig, mert folyamatos fejlődés igényét, vágyát hordozza magában.

ki. Emellett 1957. márc.-tól az MSZMP Központi Vezetősége tagja. 1958- 60-ig a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság általános elnökhelyettese, 1960-67-ig az élelmezésügyi miniszter első helyettese, 1967-től nyugdíjazásáig a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke, 1970-től az MSZMP KB tagja volt. 1970-től a Velence-tavi Intéző Bizottság elnöke, valamint a Horgász Szövetség elnöke volt.

⁴⁰ Tóth Eszter Zsófia: Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben In: *Évkönyv – 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete 10.* 2002. 76-89.o.